Vasile Aaron, primul biograf român al unor autori clasici latini

Liliana POPA

Personal e-mail: liamariapopa@yahoo.com

Vasile Aaron, the First Romanian Biographer of the Latin Classics

Besides the works that he managed to publish during his life, V. Aaron has authored several other writings, of a completely different nature, which have remained unpublished. Faithful to his Enlightenment credo, Aaron pursues to acquaint his readership, schoolchildren especially, with the great works of Antiquity. To this end, he translates Ovid's Metamorphoses and Virgil's Aeneid, also appending to each of them a biography of the respective author.

While Ovid's biography has been published by Professor Nicolae Lascu, Virgil's one has remained unknown and unpublished as yet. We here attempt to correct this omission.

Keywords: Vasile Aaron, Sibiu, Nicolae Lascu, Virgil, biography

Universitarul clujean Nicolae Lascu (1908-1988) şi a dedicat o bună parte a vieţii studierii literaturilor antichităţii clasice, latină şi greacă, oprindu-se mereu asupra influenţelor acestora asupra culturii române. Rod al strădaniilor sale este şi o bibliografie exhaustivă a încercărilor de transpunere a operelor clasici elini şi romani în limba noastră[1], în care, cu acribie extremă, el cataloghează sute şi sute de tentative ale unor clerici, profesori, studenţi, eşuate unele, meritorii altele, încercări neizbutite multe, dar şi performanţe ca cele ale lui George Murnu[2] sau George Coşbuc[3].

La capitolele traducerilor din Virgiliu[4] şi Ovidiu[5], Nicolae Lascu îl situează pe poetul sibian Vasile Aaron primul pe lista traducătorilor. Lui Aaron îi revine, deci, meritul de a fi pionierul promovării marii literaturi a antichităţii romane în rândul cititorilor din România, încadrându-se astfel în mişcarea amplă menită să afirme latinitatea poporului român şi originea lui nobilă ca motive de mândrie şi ca argumente ale vechimii şi ale continuităţii sale în bătălia pentru obţinerea drepturilor istorice răpite naţiunii române din Transilvania.

Apropierea lui Vasile Aaron de marea literatură clasică trebuie să se fi produs în anii studiilor de la Blaj, unde limba latină se învăţa intens, atât în cei cinci ani de gimnaziu, cât şi la teologie, iar mitologia, istoria antichităţii şi autorii clasici erau obiecte de învăţământ şi de examen[6]. Cei doi ani de studii juridice la Liceul piariştilor din Cluj, unde întreagă predarea se făcea în această limbă, l-au condus spre o temeinică însuşire a ei şi i-au permis să aprofundeze cunoaşterea culturii şi a literaturii antice latine şi să încerce să traducă.

Credem că, încă din anii de şcoală, Vasile Aaron a început să lucreze la traducerea/prelucrarea câtorva dintre cele 250 de legende despre crearea şi istoria universului cuprinse în *Metamorfozele* lui Ovidiu. Dintre acestea, doar două legende vor ajunge la public, celelalte rămânând uitate între hârtiile poetului, în aşteptarea zadarnică a unor vremuri mai prielnice.

În manuscris s-a păstrat şi o documentată, pentru acea vreme, biografie a poetului exilat la hotarele Sciţiei, rămasă aproape necunoscută întrucât a fost dezvăluită publicului abia în 1977 de către N. Lascu, mai întâi într-un volum cu circulaţie relativ restrânsă[7] şi apoi într-o prezentare amănunţită în revista *Pontica* de la Constanţa.

Dincolo de informațiile propriu-zise, astăzi cunoscute cercetătorilor din numeroase alte izvoare, pentru noi biografia amintită este interesantă în primul rând, pentru că ne oferă, şi ea, o oglindă a gradului de cultură şi a mentalităților vremii, care sunt, probabil, şi cele ale lui Aaron însuşi, şi în al doilea rând, pentru că ne dezvăluie o fațetă nouă a talentului lui Aaron.

Alcătuită pe baza versurilor lui Ovidiu însuşi şi a presupunerilor pe care acestea i le inspiră lui Aaron, biografia este structurată în trei părți, întitulate *Viața lui Ovidie Naso, Pricina din care s-au trimis Ovidie în izgonire*, *Unde ar fi locul acela Tomus, în care au fost Ovidie în izgonire?*

Prima parte prezintă foarte pe scurt viața poetului, insistând asupra acelor elemente pe care cititorii le puteau înțelege şi asimila.

Ne spune, astfel, că „înainte de Hr. cu 38 de ani, în oraşul Sulmo" („cea apătoasă", va scrie în altă parte) s-a născut Ovidie Naso, supranumit aşa, din cauza dimensiunilor nasului său. Nu este uitată nici starea civilă a poetului. Aflăm că Ovidiu „au avut 3 mueri", că de primele două s-a despărțit „iar cu a treia au trăit foarte bine". „Copii n-au avut, scrie Aaron, fără numai o fată cu numele Perilla, care s-au măritat în Libia şi au avut doi prunci".

Biograful insistă apoi asupra talentului de versificator al lui Ovidiu, talent manifestat încă din copilărie, spre marea nemulțumire a tatălui său, care dorind să-l vadă „procurator", ca pe fratele lui, mort la numai 21 de ani, nu ezită să folosească până şi metode „contondente". Scrie Aaron: „...Din tinerețele sale foarte mare râvnă avea spre a face versuri; însă tată-său în tot chipul să trudea a-1 desbate de la aceasta. Cercat-au şi cu răul, iar pruncul, precum spun, când mai tare îl bătea tată-său, atunci au răspuns: „Iartă-mă, taică, că mai mult n-oi mai face versuri".

Ovidiu şi-a respectat promisiunea, şi totuşi, „cînd vorbea, să pomenea numai că vorbeşte în verşuri, precum el însuşi despre sine adeverează. (Trist., libr. 4, Elegia 10)" După moartea tatălui său, „au lăsat procuratoria şi alte dregătorii politice şi s-au apucat să scrie verşuri, care verşuri până în zioa de astăzi în toată lumea cu mare mirare să citesc şi toți învățații cu a lor mângîiere şi dulceață se desfătează".

Tot din prima parte aflăm că în tinerețe „au scris versurile cele de dragoste"[8] şi „cărțile despre zidirea şi întărirea sărbătorilor sau *Calendarul latinilor*[9], iar „cu vreo tri ani înainte de a-1 trimite Chesariul Octavian August în izgonire, au scris *Metamorfozişul*[10]; şi Aaron nu uită să adauge: „din care şi eu am întors pe rumânie istoriile acestea".

După ce reproduce versurile săpate pe piatra de mormânt a poetului, Aaron furnizează cititorilor săi şi traducerea acestora:

„Supt această peatră mare
Ingropatu-m-am eu, care
De a mea minte periu,
Căci că dragostea iubiu
Şi de dragoste-nvățaiu,
Şi aşa eu mă mâncaiu.
Ție, care mergi, vo<i>nice,
Nu-ți fie preget a zice:
Cela ce aicea zace
Să se odihnească-n pace".

Celelalte două părți ale biografiei îl anunță pe viitorul avocat, preocupat de studierea „dovezilor" în scopul aflării adevărului. Sistematic, cum s-a dovedit şi în lucrările cu caracter juridic, Aaron analizează ipotezele existente în legătură cu exilarea lui Ovidiu, studiind singurele mărturii pe care le are la îndemână, versurile „inculpatului".

Aaron demontează una după alta părerile cunoscute, formulate de diferiți cercetători (că versurile lui Ovidiu l-ar fi deranjat pe împărat, că Cezarul l-ar fi surprins cu Iulia, fiica lui), rămânând, până la urmă la convingerea că „tocma pe Chesariul l-au văzut cu ceva tămplare făcând oarece, care n-ar fi vrut să să ştie, şi pentru aceia l-au trimis la marginea Monarhiei sale, ca acolo să pieie şi nice de nume să nu i să mai audă".

O mare problemă se dovedeşte a fi pentru Aaron cea a identificării localității alese ca loc de exil. După o adevărată echilibristică lingvistică şi logică, dă ca sigură Timişoara, încercând să demonstreze că numele ei provine din ...Tomus!

Pentru frumusețea, şi de ce n-am spune-o, pentru umorul involuntar pe care îl degajă, citâm acest fragment, după N. Lascu:

„Zic unii împotrivă: de la Temişoara până unde între Dunărea în *Pontul Euxin* sînt 105 de mile nemțeşti, şi Ovidiu zice că au văzut acest Pont înghețat, ba au şi umblat pe gheață....

Aşa dară, zic ei, această cetate au trăbuit să fie lîngă Pont. Acestora le răspund eu, că Ovidie, aicea, prin *Pont* înțălege Dunărea, căci că fieşte cine bine ştie cum că *Pontul* sau Marea Neagră nice odată nu îngheață, sau tocma de au şi înghețat, aceia au trebuit să vadă *Ovidie* atuncea cînd au trecut pe acolo de au venit la *Tomus.*

Zic ei, 2^{d0}: Locul acela unde au fost Ovidie izgonit au fost totdeauna cu zăpadă, nau fost într-însul poame, etc.; dară unde-i acum *Temişoara* nu-i totdeauna iarnă şi sînt şi poame şi vin; aşa dară: airea au trebuit să fie locul acela.

Răspuns: Adevărat iaste că punând Bănatul lîngă Italia, de unde era *Ovidie,* lesne putea zice că în Bănatul Temeşvarului iaste tot iarnă, şi nu sînt poame, vin, etc; nu pentru că n-ar fi, ci pentru că în Italia nu iaste iarnă grea, ca în Bănat, şi poame, vin, etc sînt în Bănat, iară nu ca în Italia. Iară cumcă unde au fost *Ovidie* izgonit n-au fost totdeauna iarnă, ci au fost şi vară să dovedeşte însuşi dintr-a lui muncă, unde zice că numai atuncea iaste cetatea fără primejdii, când să desgheață apa, de nu pot trece împrotivnicii pe gheață; aşa dară n-au fost tot iarnă. 2^{d0}: *Ovidie zice* că au văzut apa înghețată; dacă ar fi fost tot

iarnă, trebuia să zică, că apa totdeauna este înghețată, nu cumcă au văzut-o înghețată".

Insă, zice biograful, „eu această price nu vreau a o cionta", drept pentru care îi lasă pe cei care veneau după el s-o clarifice.

În anii săi de tinerețe, Vasile Aaron s-a aplecat nu doar asupra prelucrării *Metamorfozelor* lui Ovidiu, ci şi asupra transpunerii în românește a altei capodopere a literaturii latine clasice, *Eneida* de Vergiliu.

Această primă traducere a *Eneidei* în limba română nu a văzut lumina tiparului decât foarte târziu şi fragmentar. Ea s-a păstrat într-un manuscris pe care l-a descoperit un dascăl, profesorul Teodor Roşu, în biblioteca gimnaziului din Beiuş şi l-a făcut cunoscut parțial în anul 1877, în *Raportul despre gimnaziul superior greco-catholic de la Beiuş, edat de Petru Mihuț, director, Oradea Mare, 1877*. Manuscrisul chirilic descris de profesorul Roșu este un in-folio de 38,5/23 cm. Are două părți, prima de 14+363 pagini, cuprinzând prefața, date despre Virgiliu şi despre *Eneida,* şi primele şapte cărți. Partea a II a, de 42 pagini, cuprinde cartea a VIII a şi titlul cărții a IX-a. Cum manuscrisul a ajuns cândva pradă şoarecilor, textul prefeței şi al cărții I are porțiuni distruse de intervenția micilor rozătoare.

In 1923 manuscrisul ajunsese în depozitul bibliotecii Episcopiei greco-catolice din Oradea, însoțit de o copie cu litere latine, făcută probabil de profesorul Roşu însuşi. Ambele manuscrise au ajuns în Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fondul Blaj, Ms. Rom. 517.

Faptul că Aaron s-a oprit asupra acelei epopei naționale, care prezintă începuturile de legendă ale Romei, de la plecarea lui Eneas din Troia, până la aşezarea luptătorilor săi pe tărâmul Latiumului, şi anticipează momentele de glorie ale Oraşului Etern, nu a fost întâmplător. Ca toți cărturarii români ai epocii, Aaron merge pe drumul afirmării deschise a ideilor romanității poporului şi a latinității limbii române. Dacă, în *Cătră Ovidie Naso*, el se declara urmaş al oştenilor măritului împărat Traian, acum el oferă cititorului român un alt prilej de mândrie, prezentându-i povestea eroic-aventuroasă a întemeierii slăvitei Rome, inima neasemuitului imperiu care şi a întins aripile şi peste actualele ținuturi românești. Motivația e clar exprimată în prefața datată 16 aprilie 1805: „Iubite Cetitoriu! încredințat sunt despre aceea, precum te vei minuna ce pricină m-au îndemnat ca, între gâlcevitoarele legiuiri, lăsând cele procuratoriceşti de o laturi, să mă apuc de cele poeticeşti, care cu legile patriei nici un amestec nu au? Eu, cu adevărat, încă mă minunez de multe ori. Iară aceasta încă o simț, precum inima de-a pururea spre aceasta mă îndemna, care îndemn, în singură dragostea, carea din țâțele maicei mele o am supt cătră neamul meu, este întemeiată."

În ce-i priveşte pe cei cărora lucrarea li se adresează, autorul mărturiseşte că principali beneficiari ai întreprinderii sale îi socoteşte pe şcolari, motiv pentru care alege să facă o traducere literală a textului, pentru a face posibilă compararea celor două versiuni. „Eu cu adevărat le-am întors din cuvânt în cuvânt sau mai bine din izvorul latinesc, neadăogind sau lăsând ceva afară, precum au făcut ungurii, nemții, francezii, talienii şi alte neamuri, care au întors în limbile sale pe autor; pricina a fost că cel ce va citi românește să poată înțelege şi verşurile cele latinești".

Ca şi în prefețele altor scrieri, el educă, atrage atenția cititorilor că scrierea conține lucruri imaginare, folosește chiar termenul de „ficțiuni". Acelaşi scop educativ îl au atât rezumatele de la începutul fiecărei cărți cât şi biografia lui Virgiliu, pe care o anexează.

Nesemnalată de cercetători până acum, *Viața lui Virghilie Maro* se inspiră, după cum precizează însuşi autorul, din lucrarea lui „Clavdie Donat", recte Tiberius Claudius Donatus[11]. Ea începe cu o scurtă prezentare a vieții poetului. Aaron precizează că Virgiliu s-a născut la „15 zile octomvrie, într-un sat ce să cheamă Andes, nu departe de Mantua", dar nu spune şi anul în care s-a întâmplat evenimentul. Părinții lui n-au fost oameni mari, „mai cu samă tatăl său zic să fi fost olar". După ce a colindat prin mai multe locuri, Virgiliu a ajuns la „Neapol", unde „spre măestria matematicească şi doctoricească cu totul s-au dat". Ajungând apoi la Roma, a fost într-atât de îndrăgit de Caesar August, încât „orice cerea, tot îi da". Apropiat i-a fost apoi atât lui Mecena, cât şi „făcătorilor de versuri de pe vremea lui", rămânând însă departe de rivalitățile acestora, astfel încât „când aceia mai tare unul altuia pizmuia, pre dânsul toți îl cinstea".

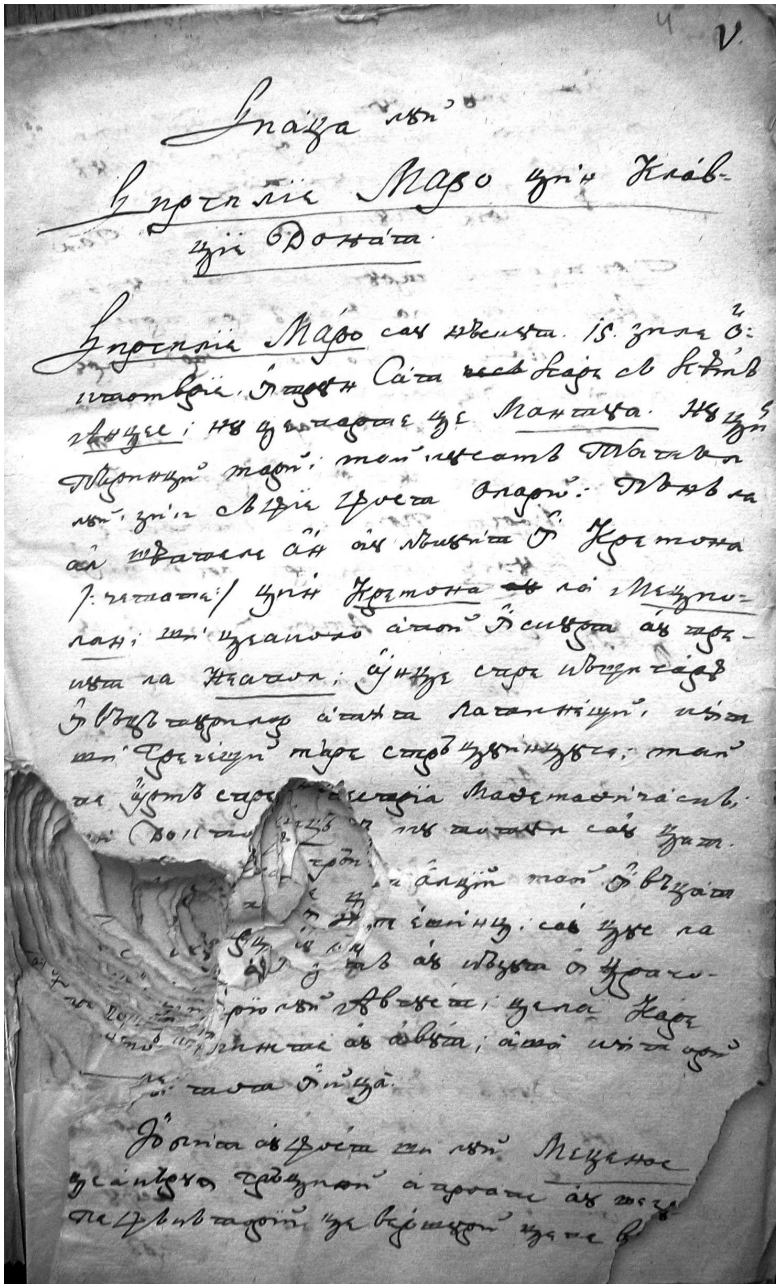
În ce priveşte aspectul fizic al poetului, Aaron ne spune doar că „trup şi statură au avut mare, la față era prostatic, cam nesănătos", în schimb, era atât de înțelept, încât „la Neapole de obşte se numea Partenie"[12].

Aaron enumeră apoi lucrările lui Virgiliu. Amintind *Bucolica,* adaugă în paranteză „o carte".

Eneida a început-o abia „în anul 52 al vieții sale" şi, ca s-o „săvârşească, au purces în Țara Grecească, ca de acolo să treacă în Asia", cu intenția de a „îndrepta" „cele ce au scris". S-a îmbolnăvit însă, şi „îngreuindu-se boala pentru corăbiere", s-a oprit la Brundusium, unde „în 24 zile octombrie a şi murit". Anul lipseşte şi acum, dar ni se spune că evenimentul a avut loc „consuli fiind Sertie şi Lucretie".

Nemulțumit de lucrare, Virgiliu a cerut prin testament ca totul să fie ars, „ca un lucru neisprăvit şi neîndreptat". Din fericire pentru generațiile următoare, August n-a îngăduit acest lucru, ci i-a delegat pe „Tuca şi Varie" care, „nimic adăugând, pe scurt numai au îndreptat".

A fost înmormântat la Neapole, „unde îndelung şi foarte cu dulceață au fost trăit" iar pe mormânt i-au fost scrise versurile pe care el însuşi şi le scrisese în acest scop. Din păcate, nici acestea nu s-au păstrat în întregime din cauza atracției pe care au exercitat-o asupra... şoricelului.

Cu toate stângăciile lor şi în pofida inexactităţilor conţinute, cele două biografii prezintă interes pentru cercetătorul de astăzi. Ele reflectă gradul de cultură al societăţii începutului de secol XIX şi suntem convinşi că, dacă ar fi ajuns să vadă lumina tiparului, ele ar fi fost de un real folos în primul rând elevilor, dar nu numai lor.

Reproducem mai jos textul biografiei lui Virgiliu, cu completările profesorului Roşu în paranteze unghiulare:

Viaţa lui Virgilie Maro, din Clavdie Donat

Virgilie Maro s-au născut în 15 zile a octombrie într-un sat care să chiamă Andes[13], nu departe de Mantua, nu din părinţi mari, mai cu samă tatăl său zic să fie fost olar. Până la al şeptelea an au lăcuit în Cremona (cetate), din Cremona la Mediolan[14] şi de acolo apoi în scurt au trecut la Neapol, unde spre câştigarea învăţăturilor, atât latineşti cât şi greceşti, tare străduindu-se. Mai pre urmă, spre <mă>estria matematicească şi docto<riceasacă> cu totul s-au dat <în care lucruri decâ>t alţii mai învăţat <şi mai iscusit> ieşind, s-au dus la <Roma şi înda>tă au căzut în dragostea <Cezarului August>[15], de la care <cea mai mare> cinste au avut, aşa încât orice <cerea>, tot îi da.

Iubit au fost şi lui Meţenas[16], de a căruia grădini aproape au şezut. Pe făcătorii de versuri de pe vremea sa i-au avut de iubiţi cât, când aceia mai tare unul altuia pizmuia, pe dânsul toţi îl cinsteau: Varie[17] , Tuca[18] , Horaţie[19], Gal[20] , Propertie [21].

Trup şi statură au avut mare; la faţă era prostatic,

cam nesănătos[22]. Iară întru atâta înțelept, cât în Neapol se numea Partenie[23].

La tinerețele sale au scris cărțile Catalect, Mareş, Priapeia, Epigrame, Dire, Culex, şi

despre care este îndoială, Etna. *Apoi îndată au trecut la* Bucolica *(o carte), mai cu seamă ca pe Asinie Polio"[24], Alfen[25], Varie[26] şi pe Cornelie Gal[27]* să-i <poată> lăuda, pe<n>tru că la împăr<ția pământurilor> - care după învingerea de la Filipii[29], *ostaşilor <celor bătrâni> se da, lui Virgilie loc<urile ca>re i s-au fost luat. i le-a <dat îna>poi. După aceasta au scris Georgica, întru cinstea lui Mecenas, care lui, abia puținei cunoscut fiind, în primejdia vieții i-au dat ajutor.*

Iară mai pe urmă s-au apucat de cartea Eneis *numită, întru care începerea Romei şi neamului lui August se cuprinde, mai cu seamă* Bucolica şi Georgica *le-au îndreptat. în anul 52 al vieții sale, ca să săvârşească cartea* Eneis, *au purces în Țara Grecească, ca de acolo să treacă în Asia, vrând în doi ani să îndrepteze cele ce au scris. însă, în cale, bolnăvindu-se şi silit fiind a se întoarce înapoi, îngreuindu-se boala pentru corăbiere, s-au abătut la Brundusium unde peste puținele zile au muit, în 24 <zile> octombrie, fiind <consuli C. Sertie > şi Cv. Lucre<ție>.*

<Murind, a lăs>at cu testament, <precum> cartea să se arză, ca un <lucru ne>isprăvit şi neîndrep<tat>. Iară chesarul August aceasta n-au îngăduit, dintru a căruia poruncă Tuca şi Varie, nimic adăugând, pe scurt numai au îndreptat.

<Trupul lui, precum el a fost voit, din porunca lui August, s-au trimis la Neapol, unde îndelung şi foarte cu dulceață au fost trăit, şi s-au îngropat în calea Puteolană numită, între a doua piatră, şi pe mormântul său s-au scris următoarele verşuri care însuşi în boala cea mai de pe urmă şi-le-au fost făcut:

„Mantua me genuit,
Calabria rapuere,
Tenet nune Parthenope[28],
Cecini pascua, rura, duces.
Adică
Mantua pre mine cândva m-au prăsit,
Calabria m-au răpit
Acum Partenope[29] <mă ține> îngropat.
De păşuni, de câ<mpuri şi de prinți> am cântat".

Note:

1. Nicolae Lascu, *Clasicii antici în România,* Cluj, Editura Dacia, 1974.
2. George Mumu (1868-1957), scriitor și istoric, autor al unor remarcabile traduceri ale *Iliadei,* în hexametri și ale *Odiseei,* în endecasilabi.
3. George Coșbuc, poet român (1866-1918).
4. Vergiliu (Publius Vergilius Maro), poet latin (70-19 î.e.n.) .Protejat de împăratul August și de Mecena (c.70-8 î.e.n.), are o creație dominată de cultul vieții pașnice în mijlocul naturii și de un puternic sentiment patriotic.
5. Ovidiu (Publius Ovidius Naso) poet latin (43 î.Hr. – c. 17 d.Hr.). Opera sa a rămas un model al poeziei de dragoste. *Exilat de împăratul August, a murit la Tomis. Scrieri: Arta iubirii, Metamorfozele, Fastele, Tristele, Ponticele*
6. Vezi Iacob Mârza École et nation, Editat de *Institut Culturel Roumain, Cluj-Napoca, 2005*
7. Nicolae Lascu, *Vasile Aaron, primul biograf român a poetului Ovidiu. Textul inedit al biografiei, în Ştefan Meteş la 85 de ani,* Cluj-Napoca, 1977 pp. 447-450.
8. *Libros Amorum (n. V. A)*
9. *Fastorum Libros (idem)*
10. *Metamorfoses Libros (idem)*
11. Tiberius Claudius Donatus – scriitor latin, din opera căruia se cunoaşte o singură lucrare, *Interpretationes Vergilianae.* Lucrarea lui, redescoperită în 1438, a cunoscut nu mai puțin de 55 de reeditări între 1488 şi 1599.
12. Cercetătorii sunt de părere că este vorba despre Parthenius din Nicaea din Bithynia (Grecia). A fost un gramatician şi poet, luat prizonier în timpul războiului lui Mithridate a fost dus la Roma. A fost apoi eliberat şi a vizitat Neapole unde i-a cunoscut pe Ovidiu și pe Virgiliu, al cărui prim dascăl de greacă se pare că a fost.
13. Azi, Pietola
14. Azi, Milano
15. Augustus Octavian Caesar n. 23 septembrie 63 î.Hr., Roma— d. 19 august 14 d.Hr., Nola
16. Gaius Cilnius Mecenas 70 î.Hr., Arretiun - 8 î.Hr., Roma)
17. Lucius Varius Rufus cca. 74– 14 î.Hr).
18. Plotius Tucca (sec. I î. Hr).
19. Quintus Horatius Flaccus, n.8 dec. 65 î.Hr.- d. 27 nov. 8 î. Hr.
20. Gallus Cornelius Caius n.69 î.Hr. – d. 26 î.Hr..
21. Sextus Aurelius Propertius Carus cca. 194 î.Hr. – 159 î. Hr.
22. După Edgar Papu, Virgiliu „avea față brună şi smolită... natură fragilă şi maladivă, torturat continuu de dureri de stomac şi dureri de cap"
23. Parthenius din Nicaea a fost un gramatician și poet grec.A fost luat prizonier în cursul războiului lui Mithridate și dus la Roma. A ajuns ulterior la Neapole, unde l-a avut elev Virgiliu..
24. Caius Asinius Pollio, n. 76 î. Hr..— 4 d.Hr, a fost un om politic de la finele Republicii romane şi a domniei lui Augustus, orator, istoric şi poet.
25. Alfenus Varus, jurist, sec. I d. Hr
26. Publius Quinctilius Varus (n. 47/46 Î.Hr. - d. 9 d.Hr. în Germania) a fost un politician şi senator roman din timpul luiCezar August.
27. Gallus Cornelius Caius n.69 î.Hr. – d. 26 î.Hr..
28. Partenope sau Parthenope, una dintre sirene, care se îndrăgostește de Ulise dar, disprețuită de acesta, se aruncă în mare. Templul ei se află la Neapolis, actualul Napoli.
29. în original, urmează, la început de rând „...dească", restul cuvântului, neidentificat